

Կաղալ, մի խորի մեղք,
 մի գաղտնի անասնոյ նրման.
 Մի գիրկ աշխարհիս անհեր,
 մի կարծիք թէ քեզ տի մշնան.
 Հուսով քեզ խնդիր կու գայ
 ու խոցեն ըզնոգիդ մահուան.
 Հոգիդ բաժանի ի քէն,
 ու մնայ մարմնիդ ի զընտան:
 Աշխարհս գե՛մ պոփոյ չունի,
 ոչ արեւ ի մարդոյ բարի.
 Առեւք մի խնդալ կու տայ,
 բայց յետոյ է դառն ու լեղի:
 Աշխարհիս մի հաւատար,
 զորն ի բուն գե՛մ սուտ կու խօսի.
 Ձինն որ խոստանայ մարդուն,
 չի պահել զիր խօսքն ի տեղի:
 Հատոց խոստանայ հանգիստ,
 ու պահէ զորն յերկրմէնի:
 Հատոց մեծութիւն տաաց,
 ու պահէ տղքաւ և անօթի:
 Խաբէ թէ ուրախ պահեմ,
 ու առնեմ զօրերս ի բարի,
 Ի մէջն ի ծովուն տանի,
 ու պահէ ի տաւարաբոսի:
 Առեւք մի վերայ անցանի,
 լուկ մահու օրն հասանի.
 Թարեւռն դատարկ հանէ,
 եւ առնէ ողորմ ու լալի:
 Առաջ քայն աղուար մանկաբն,
 որ դարձան ի հոգ և ի փռի:
 Իւրեանց ժամանակն անցաւ,
 զերտ զերազ մութն գիշերի:
 Երբ զայս գիտէր, գէրի,
 որ քո տեղդ ի սուգ տի փոխի,
 Ձայնարհոս դու մի սիրեր
 առաւել քան զկարն աւելի:
 Մալի հաւարթ մի լնիր,
 մեծութիւնքն քեզ չի պիտրի.
 Ունիս կերակուր հանգիւրծ,
 աւելին քեզ ցաւ կու լնիր:
 Ի ողորմելի Կաղալ,
 չանք արա ու գործի բարի.
 Ձքս խրքաւուն դու լնէ,
 որ այլոց ի գործ անցանի:
 Կիտէր թէ լըզրդ էրի,
 նա մեղաց գեւտ կու առնի:
 Ի հոգ աշխարհիս դատիւ,
 չա՛հ չունիս քան զնն աւելի:
 (Թ. Լ. Թ. եւ այլ քանի մի Առգիրք Մանգրիսի)
 (Հարեւոյթիւն) 4. 2. 8.

Ռ Ր Ղ Ե Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԿՈՒԿԱՍՏԱՆԸ ԼԵՐԵՆՑ ՄԷՋ

Ա.

Լէնինուտ օգով, երեկոյան ուշ ժամա-
 նակ, շոգեկառքը մտաւ Վլադիկաւկասի կայա-
 րանը: Եւմորդը 5 օրուան երկամթուռայ շար-
 Ժուն եւ փակ կեանքէն ձանձրացած, վերջապէս
 այն գիշերը հաստատուն բնակարան պիտի ու-

նենայի: Առանց երկար տատանելու, իրեղէն-
 նելոս առի եւ առաջին հանդիպած կառքը
 նստելով մտայ քաղաք: Կառքը բերաւ զին
 տեղոյն լաւագոյն պանդոկը, Hôtel d'Europe,
 ուր փոքր սենեկի մը մէջ առժամե տեղաւ-
 որուելէն վերջ, ստիպուած էի դարձեալ դուրս
 ելլել: Հարկաւոր էր պատրաստութիւն տեսնել
 հետեւեալ օրուան ուղեւորութեան համար:
 Պիտի մեկնէի Ցփոլիս. եւ միակ ուղղակի ծա-
 նապարհը Կալուսիս լեռնէն էին, որոնք ընայե-
 լով ուստական՝ մօտ միապարեայ տիրապետու-
 թեան, զեռ յամառօրէն կ'ընդգիմանային եւ
 չէին թողոր որ երկաթի եւ շոգայ միացած
 ոյժը գայ ոռնակոտ անէ իրենց կուսական մե-
 ծայաղթ բարձունքը եւ լանջքը: Կալուսեան
 լեռնաշղթան երկու մասի կը բաժնէ Կալուսան
 եւ դեռ եւս երկամթուռ չկայ կառուցուած, այս
 երկու մասերն իրար միացնելու համար: Այս
 կերպով Անդրկաւկասն, այսինքն Ցփոլիսն իր
 շրջակայ նահանգներով շոգեկառքի ճանապարհ-
 հով կապուած չէ դեռ բուն Ռուսաստանին:
 Միայն ձին է որ կը շարունակէ իշխել, որ կը
 բարձրանայ եւ կը տանի իր հեռ ուղեւորներն
 մինչեւ լեռանց հակադաս գագաթն եւ կ'իշխ-
 ցնէ անկէ Անդրկաւկասի հովիտը, Կուր գետի
 շուրջը: — Այս լեռնային ճանապարհը 200
 քիլոմետրէն պակաս չէ: Այս 200 քիլոմետր
 (Ճշգրտեցիք 1993/4 Վերստ, 205 քիլոմ.) ճանա-
 պարհն անցնելու համար թէ Թիֆլիսէն Վլա-
 դիկաւկաս եւ թէ Վլադիկաւկասէն Թիֆլիս,
 օրը 2 անգամ հանրակառք կ'իլլէ՝ մէկն առաւ-
 օտեան ժամը 8ին, որ գիշերը կ'անցրնէ կէս
 ճանապարհի կայարանի մը մէջ եւ հետեւեալ
 օրն երեկոյան կը հասնի իր տեղը, եւ միւսը
 կէսօրէն վերջը, ժամը 3ին, որ առանց գագաթ
 առնելու, ամբողջ ժամանակը յառաջ կ'երթայ
 եւ նոյնպէս հետեւեալ օրը երեկոյին կը
 հասնի իւր տեղը: Այս հանրակառքերը կառա-
 վարութեան հսկողութեան տակ են եւ որոշ
 կանոններու ենթարկուած: Բայց ով որ կամե-
 նայ կրնայ ոչ շատ բարձր գներով յատուկ իրեն
 համար առանձին կառք վարձելով նոյն ծա-
 նապարհաց վարչութիւնէն՝ եւ իր ուղած կեր-
 պով յառաջանայ: Գնապարհային սարերու
 բարձանք եւ լանջքին վրայ, 11 կայարան կայ
 հաստատուած, ուր թէ կառքերու ձիերը կը
 փոխուին եւ թէ ուղեւորները կը հանգստանան:
 Այս կայարաններու մէջ կան բաւական լաւ
 ճաշարաններ եւ գիշերներու սենեակներ: Այս
 ճանապարհը պաշտօնական անունով Կալուսի-

* Ձագոց օմնիքը կը գրեն Կալուսի, Կալուսի Կալուսի, Կալուսի Կալուսի

բաժնի պայմաններն «վրացի-պատերազմական, ուղի կը կռուի» (военно — грузинская дорога) որովհետեւ նախնապէս պատերազմական նպատակաւ է շինուած հիւսիսային կաւկասէն վրաստան մտնելու համար:

Այն իրիկունն իսկ ես տեղ մի վարձեցի հանրակառքի մէջ, ուր 4 հոգի պիտի նստէինք. ուղեկիցներս որոնք էին, չգիտէի: — Բայց այս բաւական չէր, հարկաւոր էր մտածել նաեւ զգեստեղէնի մասին: Ես կազմ եւ պատրաստ չէի ձիւնապատ տարերու վրայ ծանապարհորդելու. ուստի հետեւեալ առաւօտ առաջին գործս եղաւ երթալ, ծանապարհի յարմար գգեստ ձարել, ժամանակ չկար մուշտակ պատուիրելու. պէտք էր ուրեմն բաւականանալ տեղական տաք հագուստով: — Գնեցի մի Բուրի (буря) որ թաղեայ երկար վերարկուէ, մի մորթի գլխարկ, մի ասուկայ գլխանոց, շալ, տաք ձեռնոցներ, եւ սիրտս հանգստացաւ մտածելով, որ այդ պատրաստութիւնամբ կրնայի փնչել եւ լուրջէի կամ էլ լինուի (կաւկասի ինչպէս նաեւ Եւրոպայի ամենաբարձր լինող, 18.570 ոտք) բարձունքն ելլել: Կառքը պիտի մեկնէր կեսօրէն վերջ ժամը 3ին, ուստի գեռ բաւական ժամանակ ունէի քաղաքը դիտելու: Վաւարիկակաս՝ Եւրոպայի Ռուսաստանի հետեւեղի եւ Եւրոպայի սահմանին վրայ է, եւ իր հիմնարկութիւնն է շնորհիւ այն պարագային, որ դուռն է ռազմավերական ծանապարհին, որ ինչպէս վերջը յիշեցի, Եւրոպան Սփայէն բաժնող կաւկասեան լեռներու վրայէն կ'անցնի, եւ կը տան ուղեւորը գէպի Ենդրկակաս, յԱսիա: — Կանխապէս այսինքն հազիւ 100 տարի յառաջ փոքր գեղ էր լեռնական Օսեթներէ բնակուած, եւ ուսական բանակին ապահովութեան համար հսկայ բերդ մը դարձաւ, եւ հետզհետէ աճելով վերջապէս 1860ին քաղաք հռչակուեցաւ եւ եղաւ գլխաւոր քաղաք Տերփի նահանգի: Բայց Վլադիկակասը յառաջացաւ մանաւանդ՝ երբ 1875ին երկաթուղով կապուեցաւ ներքին Ռուսաստանի, եւ Թիֆլիսի ծանապարհին վրայ ալ երթեւեկութիւնն աւելի կանոնաւորուեցաւ: Այժմ՝ քաղաքը 45.000 բնակիչ ունի եւ զարդարուած է Խաւարով, քաղաքական այգիով եւ քանի մի բաւական գեղեցիկ շէնքերով, ունի 20էն աւելի դպրոց՝

Յը միջնակարգ, ունի իր սեպհական թերթը՝ Терскія Вѣдомости, որ շաբաթը 3 անգամ կը հրատարակուի. ունի իւր թէատրոնն, որ թէպէտ շատ երեւելի բան չէ, բայց դարձեալ իւր նման Թիւքրէյի մայրաքաղաքին մէջ չկայ: Տերփ գետը՝ այս կաւկասեան լեռանց զաւակը որ մերձակայ առուակները միացուցած՝ սարերու հովիտներու մէջ կատարի կերպով կը հոսէ՝ Վլադիկակասին մօտ հրաժեշտ կու տայ իր ծնող լեռնաշղթային եւ արձակ գաւառ ելլելով այնտեղ կը յամրացնէ իւր ընթացքն եւ խաղաղ կերպով կու գայ երկուքի կը բաժնէ քաղաքը: Վլադիկակասի բնակիչները գլխաւորաբար՝ դարբանն վիճակ առած ուսու զինուորներու, ներքին Ռուսաստանէն եկած գաղթականներու եւ չորակայ լեռներէն ինքն Օսեթներէ սերունդն են: Մեծամասնութիւնն, ուրեմն, ռուս է. իսկ շայցք թիւն այստեղ 2000ը չ'անցնիր, որոնք ունին իրենց եկեղեցին եւ ուսումնարանը. իրենց մեծ մասը առեւտրական եւ արուեստաւոր է:

Կեսօրէն վերջ ժամը 3ին մեր իրեղեններով միասին նստած էինք արդէն հանրակառքն որ զմեզ պիտի տանէր լեռները: Չեմ կարող տեսլ թէ շատ հաճելի ընկերներ ունէի: Կառքի մէջ 4 հոգի էինք, չորսս ալ միմեանց անծանօթ եւ տարբեր ազգութեան. մէկը Լեպչէ էր, որ կը պարծենար թէ իր կինը եւ նշանաւոր էշէի Շաւիլիքը բոլոր են, միւսը վրացի ազնուական՝ արուեստով գինեւաճառ, երրորդը ռուսմանրաւաճառ, չորրորդն ալ ես էի. կար հինգերորդն եւս, բուն օւշթի, որ դուրսն էր նստած կառապանին քով, իբրեւ աւելին աման տեղ:

* * *

Կաւկասի նորագոյն պատմութեան մէջ մեծ դեր կը խաղայ Էջիպ Շամիր, ուստի կ'արժէ որ այստեղ՝ մեր կառքը ճամբայ չելած՝ համառօտաբար ծանօթացնենք զինքը մեր ընթերցողներուն: — Կաւկասեան լեռանց անբեր եւ վայրի ձորերուն մէջ բնակող զանազան ցեղերը, ինչպէս Չեթիւներ, Չեխներ եւ Լեպչէներ՝ իրենց սովորական գործ էին արած ի սկզբանէ ի վեր անընդհատ յորձակել զաշարային ժողովրդեան վրայ, կողոպտել եւ ապրիլ սապատակութեամբ: Երբ Ռուսներն անցեալ դարու վերջը կատարեալապէս հաստատուեցան Հիւսիսային Կաւկաս, եւ ապա 1801ին ամբողջ Ռուսաստանը միացնելով Ռուսաստանին, նաեւ Եւրոպակաւսը ձեռք ձգեցին, աշխատեցան վերջ դնել լեռնականներուն

* Տեղացի լեռնական ժողովուրդը տարբեր անուն կու տայ քաղաքին, ի հնուց Եւրոպայեցի կը կոչեն «Կաւլայ», որ կը նշանակէ՝ վառարար տեղ, իսկ Օւսթիները կ'անունեն իրենց լեզուով՝ Լեպչէ Զախաւան: որ աւելի ճիշդ կոչում է:

ասպատակութեանց եւ զիրենք ամէն կողմէն սկսան նեղը դնել: Լեռնականները՝ կրօնով մահ-մետական՝ դիւրաւ Հայաստանեացն Ռուսաց, եւ իրենց անխախտութիւնը պահպանելու համար՝ կրօնական պատերազմ՝ հրատարակեցին եւ իրմբովին որոշ ելան իրենց առաջնորդ ունենալով՝ Կալ-Պոլս անուշով շէյխը: Այս լեռնային կոիւր, որ ծանօթ է պատմութեան մէջ՝ իրեն «Կաւ-կասեան պատերազմ», ամբողջ կէս դար տեւեց եւ վերջացաւ միայն 1864ին: — Կալի մըլան բռնութեամբ եւ սպանութեամբ 1832ին եւ իր տեղն անցաւ նախ ռմէ Հոփ-Բէյ եւ ապա Հոփ, որ Ռուսաց բոլոր ջանքերուն հակառակ պատերազմը շարունակեց անդուռ ու անդադար, 1834էն մինչեւ 1859: — Համիլ կարողացաւ իր դիպոյն տակ հաւաքել բոլոր լեռնային ցեղերը, որոնց մէջ փոքր ի շատե կանոնաւոր փարւութիւն եւ բանակ կազմեց, եւ յանուն մահճատական շէյխի գործելով՝ ահագին իշխանութիւն եւ բացարձակ հեղինակութիւն ունեցաւ անոնց վրայ: Այս քառորդ դարի միջոցին, եղաւ ժամանակ, երբ Համիլ 60.000 մարդէ բաղկացած բանակի գլուխ էր. նա այն վայրերի՝ ժողովգեան մէջ՝ լեռներու ստորոտին՝ մինչեւ անգամ՝ ձուլարան հիմնեց, ուր թնդանութիւն ձուլէին, եւ շատ գեղեր ալ վաւորի պատրաստութեամբ էին զգալած: Իր թնդանութեան ձիւղներն ու ճարտարագէտները փախստական ուսու զինուորներ էին, որոնք իրենց այն ծառայութեանը փոխարինելու առաւ փարձատրութիւն կ'ընդունէին իրմէ: Իսկ զրամ կը գտնէր՝ կամ վրաստանը կողոպտելով եւ կամ Ռուսաց փողատար սուրհանդակներուն վրայ յարձակելով: Համիլն օգնական հրամանատարներուն մէջ առաջնական կը յիշուի Հոփ-Մոլլաք անուշով լեռնցին, որու անունն եւ գործերը փառաւորող օպերէտ (opérette) ալ կայ շնուած ուսանողն լեզուով եւ կաւկասեան եղանակներով. (որուն ներկայացման եւ քանի մի անգամ տալիճ եւ ունեցած գնուեցով): Այս կոիւնե-րու ժամանակ Համիլ հայ վաճառականի մը՝ Մոզգոցիի Ռուլիսանի ընտանիքը գերիտանելով կարգուեցաւ անոր Աննա անուամբ աղջկան հետ, զոր ապա ինք Հոփ-Բէյ կոչեց: Այս հայ կինը Աննա - Հուսնէթ՝ Համիլի կանացի գլխաւորն եւ ամէնէն աւելի սիրուած ու յարգուած ամուսինը դառնալով մեծ ազգեցութիւն ունեցաւ առ հասարակ անոր վրայ: Միշտ ճիշդ կը մնայ գաղղիական առածը՝ cherchez la femme. 1842ին Համիլ մեծ պարտութիւն կրեց

փոքր զօրաբաժնէ մը, որու հրամանատարն էր հայազգի իշխանն Արղութեան-Երկայնաբազուկ, բայց դարձեալ կարողացաւ ամրանալ ու կռուիլ: Կռուի դաշար, Համիլն ապաստանա-րանները անմատչելի տարր ու կրճեր էին, այս եւ ճանապարհներու կատարեալ պակասու-թիւնն, ու տեղական այլ անհամար անյարմարութիւններ՝ մեծ զօրութեան կը պատճառէին ռուսական զօրքին, որ անտանելի նեղու-թիւններով ու կորուստներ կրելով՝ ի հարկէ շատ քիչ յաջողութիւն կ'ունենար, եւ պատե-րազմն այսպէսով անվերջանալի կը դառնար: Այն ժամանակ Ռուսերն իրենց կռուի եղանակը փո-խեցին եւ փոխանակ այս կամ այն կրճի, լեռան եւ այլ սարութեան վրայ յարձակումներ գործեցու եւ ուղղակի ճակատամարտներ տալու, որոշեցին ընդարձակ պաշարման վիճակի մէջ դնել բովանդակ պատամբն նահանգը՝ Գաղղե-տանն, յարմար տեղեր մշտական ամրութիւն-ներ կառուցանել եւ փոքր առ փոքր բայց միշտ հաստատուն քայլերով յառաջանալ երկրին ներսերը: Այս նոր եղանակն ալ 10 տարին պակաս չտեւեց, բայց վերջապէս յաջողութիւն ունեցաւ: Լեռնայի ամէն կողմէ նեղ վիճակի մէջ դրուելով՝ սկսան մի առ մի լքանել զՀա-միլն եւ անձնատուր լինել Ռուսաց: Համիլ դարձեալ չվհատեցաւ եւ գնաց ապաստանեցաւ Գոփ-Բէյ աւանը, զոր մեծապէս ամրացուց եւ երկրի տունն դէմ դրաւ յարձակումներուն: Իւր քով մնացած էր միայն 400 մարդ եւ 4 թնդանութիւն, Ռուսներու ստուար բանակին դիմաց, որ զինքն երկաթէ պարսպի նման պաշարած էր, այլ եւս դիմադրութիւնն անհնարին էր: 1859ին Օգոստ. 25ին Ռուսները պաշարմամբ առին Գունիքը, եւ Համիլ անձնատուր եղաւ Ռուսաց: Այս «Կաւկասեան պատերազմին» մասնակցեցան բոլոր այն հայ զինուորական պաշտօնականներն, որոնք յետոյ իբրեւ զօրա-պետ այնքան մեծ անուն հանեցին. ինչպէս Սուլթանին, Արղութեան, Իշխ. Բէրուսեան, Լորիս Մէլիքեան, Տէր-Ղուկասեան, եւ այլն: Նոյն իսկ Համիլը գերի բռնողն ու Գունիքը առնող գնդին հրամանատարը հայ էր: — Ռուսական կառա-վարութիւնը մեծաննութեամբ վարուեցաւ Հա-միլի հետ: Իր 2 որդիներէն մէկը ի Կ. Պոլիս Սուլթանին թնդանապահ է այժմ՝ Ղազար-Սու-համիլեան անունով. իսկ միւսը մնաց Ռուսաստան եւ պատիւներ ընդունեցաւ: Համիլի բռնութեան ետքը անհանգիստ լեռնայի տեղ տեղ շարու-նակեցին կռուիլ, բայց եւ ոչ տեղ մը յաջողու-

թիւն ունեցան, եւ 1864ին արդէն բոլոր լեռնական ցեղերը ընկնուած էին եւ արեւմտեան կառնան ալ վերջնականապէս հպատակած էր Ռուսաց:

Որպէս զի այս անհանգարտ ցեղերէն՝ տեղական կառավարութիւնն եւ ժողովուրդը մի անգամ ընդ միշտ ապահով եւ հանգիստ մնան, ուստական կառավարութիւնն որոշեց հանել զիրենք այն լեռնային վայրերէն եւ բնակեցնել աւելի դաշտային տեղեր կասպից ծովուն եզերքին մօտ, իսկ իրենց թողած տեղերուն վրայ գաղթեցնել ռուս գիւղացիներ եւ կողաքներ: Լեռնականներու մեծ մասը Համաձայնեցաւ. այս տեղափոխութեան եւ լաւագոյն համարեցաւ բոլորովին հեռանալ թէ՛ կաւկասեան լեռներէն եւ թէ՛ նոյն իսկ Ռուսաստանէն: Կառավարութիւնը հաւանութիւն տուաւ, եւ 1858էն մինչեւ 1865 կէս միլիոնէն աւելի մահմետական լեռնցի, չէրքէս, չէւէն, լեզգի եւ այլն թողին իրենց նախահարց բնակութեան տեղիքն եւ գաղթեցին Թիւրքիա, որ զիրենք ընդհանեցաւ եւ բնակեցուց իւր եւրոպական եւ ասիական նահանգներուն մէջ, բայց ատոնց ոչ փոքր մասը՝ իրենց նոր հայրենեաց մէջ չկրցան հանգիստ կեանք վարել, ապրուստի եւ այլ զրկանքներ կրելով ընդունեցան գնացիներ:

Այժմեան ռուսահպատակ լեռնցիներու եւ առ հասարակ բողանդակ կաւկասից մէջ Հէյկա Համիլի անունը մեծ յարգանքով կը յիշուի. իւր զեղակիցները մանաւանդ, գիւռ երկար ժամանակ պիտի պահեն անոր յիշատակը, ինչպէս նաեւ ռուսական տարեգրութիւնը:

(Ըբրահիմ-ի-ի-ն)

Կ. ՅԻՊԵՆՆ

Մ Յ Ա Ե Ի Մ Յ Ա Ե

ՆՈՐՈԹԻՒՆՆԵՐ

1. Յովհ. Յայտնութեան հին հայ թարգմանութիւնը: — 2. Շապուհ: Բարգաստուն: — 3. Լայպցիգի պատկերազարդ լրագիրը: — 4. Գ. Կորնթացոց անվանական թուղթը: — 5. Յովհ. Յ. Աւետիսեան: — 6. Գահիկի թ. ծնարկը: — 7. Ա. Յապաղովիսի հայ-լատին բառազոյց ք. Ինվովայի:

1. Հ. Յ. Յայտնութեան հին հայ թարգմանութիւնը: Ընցեալ տարւոյ վերջը լոյս տեսաւ հետեւեալ հրատարակութիւնը. H. Goussen, Apocalypsis S. Johannis Apostoli, versio sahidica. Studia theologica, Fasc. I. (Strassburg, 1895. 8° VIII+67 pp. M. 9.—). Հրատարա-

կութիւնն է Յովհ. Յայտնութեան սահիգական (խապական) հին թարգմանութիւնը, Ե. դարու երկաթագիր ձեռագրէ տառաւոր: Բնագիրն, որ տեղ տեղ թերի է, օրինակաց քանի մը տարբերութեամբ հրատարակուած է վիմաւորի Ի վերջոյ գրուած են ճատիմու Համաբարբառի քանի մը համապատասխանող ընթերցուածները: Իբրեւ այսպիսի՝ մեզի համար այնչափ հետաքրքրութիւն մը չունէր հրատարակութիւնն, եթէ յառաջաբանին մէջ հայ մատենագրութեան ծանկեալ քանձերէ մէկուն գիւտին աւետումը չտար, Գուսեն յառաջաբանին մէջ կարճօրէն կ'ըսէ. "Այս սահիգական Յայտնութեան թիւն թ մտայ պիտի յաջորդէ Յայտնութիւնը, որ արեւելքի մէջ գրատնէն վերջին օրերս մեր ձեռքն հասաւ, որ եւ զարմանալի հնութիւն ունեցող բնագրէ մը թարգմանուած կ'երեւայ," Ծածկին վրայ ալ կը ծանուցուի՝ որ յաջորդ Բ. Ցետրն այս հայ բնագիրը պիտի բովանդակէ, եւ Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանի ամենահին հայերէն Աւետարանին մանրամասն տարագրութիւնը:

Յայտնի է որ ձեռագրաց եւ տպագրութեանց մէջ տեսնուած Յովհ. Յայտնութիւնն, ինչպէս նաեւ նոյնին Մեկնութիւնը, 1179ին Ներս. Լամբրոնացի թարգմանած է Անդրեաս Կրետացոյ օրինակին վրայէն՝ նոյն հեղինակին Մեկնութեամբն հանգերէմ: Եւ որչափ Լամբրոնացոյ՝ Մեկնութեան կցած յիշատակարանի խօսքերէն կ'իմացուի՝ (— "սգուգաւս որբաւ վերդիս յերկրեւ ի հեղինացւոյն, —) ինքը ձեռքն ունեցած է հին հայ թարգմանութիւնը Ա. Կրետացոյ կազմած ընկալեալ բնագրին վրայէն "ստուգաբանած" եւ անոր համեմատ ուղղած կամ յերիւրած է: Այս ստուգաբանեալն իբրեւ "ընկալեալ" այնուհետեւ պահուած է, իսկ հինն իբրեւ անվանական օրինակ՝ հետզհետէ ջնջուած է: Եթէ Գուսենի օրինակն այս թուականէն յառաջ գրուած է կամ այսպիսի նախագաղափար ունի, պիտի ունենանք հայ հին թարգմանութիւնը, որուն հրատարակութենէն ետեւ կարելի է թարգմանութեան պարագաներուն վրայ խնդիր յարուցանել: Այս հին թարգմանութիւնն արդէն մատնանել ըրած էր Վեր. Հ. Զարբհանէյան (Մտորն. հլկին. թարգմ. 1889, էջ 221—2.) եւ Երուսաղեմի Ս. Թադմուսեանց մատենադարանի 1199ին գրուած մէկ ձեռագիրը ջրոյ տուած: Այժմ օտարագրիք կը կանխեն զմեզ: